जनगणनाको ११० वर्ष

(१९६८-२०७८)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ - नेपाल

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

अपाङ्गता समावेशी जनगणना सन्दर्भ पुस्तिका

प्रकाशक

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल

NFD-N

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

जनगणनाको १११० वर्ष
(१९६८-२०७८)
राष्ट्रिय जनगणना २०७८

अपाङ्गता समावेशी जनगणना सन्दर्भ पुस्तिका

प्रकाशक

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल

NFD-N

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

जनगणनाको ११० वर्ष
(१९६८-२०७८)
राष्ट्रिय जनगणना २०७८
अपाङ्गता समावेशीकरण सन्दर्भ पुस्तिका

प्राक्कथन

हरेक दश बर्षमा गरिने राष्ट्रिय जनगणनाले देशको जनसंख्यामा भएको परिवर्तन, जनसंख्याको सामान्य अवस्था, समग्र विकासको अवस्था मापन गर्ने र भावी विकासका रणनीतिहरू तय गर्नको लागि महत्वपूर्ण सूचना र तथ्याङ्क उपलब्ध गराउने भएको हुनाले यस कार्यको एउटा विशेष महत्व छ । प्रत्येक घरधुरीमा पुगेर विवरणहरू संकलन गरिने भएको हुनाले यसको विश्वासनीयता पनि धेरै छ ।

नेपालमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको विस्तृत र वास्तविक तथ्याङ्क आउन नसक्दा उनीहरूका लागि बन्ने कार्यक्रम, नीति र योजनाहरू त्यति प्रभावकारी हुन सकेका छैनन् । सरकारको बार्षिक नीति तथा कार्यक्रमले अपाङ्गताका सवालहरूलाई पर्याप्त समेटन नसक्नुका पछाडी अपाङ्गता सम्बन्धी तथ्याङ्कको अभाव पनि एउटा हो ।

यसै सन्दर्भमा नेपाल सरकारले २०७८ सालमा गर्न लागेको राष्ट्रिय जनगणनामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको पनि छुट्टै प्रतिवेदन आउने गरि गणना गर्ने तयारी गरिरहेको र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले यसको लागि सुरूवातका चरणदेखि नै राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल लगायत अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकारको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न संघसंस्था र विज्ञहरूसँग छलफल तथा परामर्श गरिरहेको हुनाले महासंघ र यस अभियान सँग जोडिएका सबै सरोकारवालाहरू उत्साहित भएका छौँ । यसै शिलसिलामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गणना प्रभावकारी होस, उनीहरूको गणना सहि किसिमले होस र कोहि पनि नछुटुन भन्ने हेतुले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गणनामा गणकहरू र गणना सम्बन्धी तालिम दिने निकायलाई सहज होस भनी राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको संयुक्त पहलमा यो हाते पुस्तिका प्रकाशन गरिएको छ ।

हामीलाई विश्वास छ, यस सामाग्रीले गणकहरूलाई अपाङ्गता पहिचानमा हुने कठिनाइ दुर गर्दै गणनाको क्रममा अपाङ्गताको सहि प्रकार पहिचान गर्न केहि सहजीकरण गर्नेछ । पुस्तिका तयार गर्न आवश्यक परामर्श तथा सुझाव दिने परामर्श दाता, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंका प्रतिनिधि र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका कर्मचारी लगायत सबैमा हार्दिक धन्यवाद समेत व्यक्त गर्दछु ।

....

मित्रलाल शर्मा

अध्यक्ष

राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल

शुभकामना

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ जनगणना श्रृंखला नेपालको बाह्रौं तथा बि.सं. २०७२ मा जारी भएको नेपालको संबिधान बमोजिम संघीय गणतान्त्रिक प्रणाली स्थापना भए पश्चातको पहिलो जनगणना हो । यस जनगणनामा सबै जात, भाषा, धर्म, क्षेत्र,वर्ग, लिङ्ग, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र समूहको सहभागिता सुनिश्चितता गर्न यस पटकको मूल नारा **"मेरो गणना, मेरो सहभागिता राष्ट्रिय जनगणना २०७८"** राखिएकोछ। नेपालमा अक्सर बसोवास गर्ने कोही पनि व्यक्ति नछुटुन् र कोही पनि नदोहोरिउन् भन्ने अभिप्रायले विभिन्न समुदायको सहभागितालाई विशेष ध्यान दिइएको छ। गणनामा खटिने सुपरिवेक्षक तथा गणकहरुलाई अपाङ्गता सम्बन्धी सहि जानकारी प्रदान गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको यथार्थ विवरण संकलन गर्न सकियोस् भन्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपालसँग सहकार्यमा **राष्ट्रिय जनगणना २०७८: अपाङ्गता सम्बन्धी सन्दर्भ पुस्तिका** तयार पारिएको छ ।

यस पुस्तिकाले राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को सबै तहका तालिमहरुमा सहभागी हुने प्रशिक्षकहरुलाई सन्दर्भ पुस्तिकाको रुपमा सहयोग पुर्याउने विश्वास लिएको छु । साथै जनगणनामा संलग्न हुने विभिन्न तहका तालिम व्यवस्थापक तथा राष्ट्रिय प्रशिक्षक, राष्ट्रिय प्रशिक्षण सहजकर्ता लगायत सबै प्रशिक्षक तथा सुपरिवेक्षकले यो पुस्तिकाको अधिकतम प्रयोग गरी तालिमको गुणस्तर अभिवृद्धि गर्न आ-आफ्नो तर्फबाट भरमग्दुर प्रयत्न गर्नुहुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । यस पुस्तिकाको अर्को महत्वपूर्ण प्रयोगकर्ता गणकहरु भएकोले गणकहरुले राम्रोसँग अध्ययन गर्नु हुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु । यो सन्दर्भ पुस्तिकाको प्रयोगबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको यथार्थ विवरण संकलन गर्न सहयोग पुग्नेछ भन्ने कुरामा विश्वास लिएको छु ।

यस सन्दर्भ पुस्तिका निर्माण र प्रकाशन गर्न सहकार्य गर्ने राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ नेपाल र सरोकारवाला सबैप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

....

महानिर्देशक

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

२०७७ फागुन

विषय सूची

विषयवस्तु	पृष्ठ
परिचय	१
भाग एक : अपाङ्गताको परिचय र परिभाषा	२
भाग दुईः अपाङ्गताको वर्गिकरण	४
प्रकृतिको आधारमा अपाङ्गताको वर्गिकरण	४
भाग तीनः अपाङ्गता समावेशी तथ्याङ्क सङ्कलनसँग सम्बन्धित केहि विषेश कुराहरू	११
गणकले पूरा गर्नुपर्ने काम र दायित्व	११
गणनापूर्वका तयारी र काम	१२
गणनाको समयमा गर्नुपर्ने कार्य	१३
गणक तथा सुपरिवेक्षकले अन्तर्वार्ता सञ्चालन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने व्यावहारिक पक्षहरू	१४
गणक तथा सुपरभाइजरले पालना गर्नुपर्ने अपाङ्गतामैत्री आचरणहरू	१४
भाग चारः सुपरभाइजर र गणकले सामना गर्नुपर्ने सम्भावित चुनौती र समाधानका उपायहरू	१६

परिचय

समावेशिता समतामूलक विकासको आधारस्तम्भ हो । नेपालको संविधान, २०७२ ले समावेशी विकासलाई प्रस्तावनामै समेटेको छ र मौलिक हक, सामाजिक न्यायका साथै न्यायपालिका, कार्यपालिका र व्यवस्थापिका सम्बन्धी व्यवस्थाहरूमा समावेशितालाई विशेष ध्यान दिएको छ ।

राष्ट्रको विकासका लागि योजना निर्माणमा तथ्याङ्क र सूचनाको ठूलो महत्त्व हुन्छ । यसमा पनि देशको जनसङ्ख्या सम्बन्धी तथ्याङ्कको स्थान सबैभन्दा ठूलो हुन्छ । नेपालमा हरेक १० वर्षमा पूरै देशको जनसङ्ख्याको गणना गरिन्छ । विकासको प्रतिफलबाट कोही पनि पछाडि नपरून् भन्नका लागि जनगणनमा सकेसम्म हरेक खाले विविधतालाई समेटिएको हुन्छ । जस्तै : उमेर, जात, लिङ्ग, आर्थिक अवस्था, भूगोल, शैक्षिक अवस्था, धार्मिक तथा सांस्कृतिक आस्था, भाषा, अपाङ्गता आदि ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समूह विकास, सेवासुविधा, अवसर, सामाजिक न्यायजस्ता क्षेत्रमा सबैभन्दा पछाडि परेको समूह हो । राज्यसँग अपाङ्गतासम्बन्धी पर्याप्त सूचना र तथ्याङ्क नहुँदा अपाङ्गता क्षेत्रका लागि प्रभावकारी योजना र कार्यक्रम बन्न सकेका छैनन् । यसै सन्दर्भमा राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघलगायत अपाङ्गताको सवालमा काम गर्ने विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूले राष्ट्रिय जनगणनामार्फत अपाङ्गता भएका व्यक्तिको सही तथ्याङ्क आउनुपर्ने भनी निरन्तर आवाजहरू उठाइरहेका छन् । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको तथ्याङ्क सही तरिकाले ल्याउनका लागि आवाज उठाएर र सम्बन्धित प्रश्नावलीहरूलाई जनगणना फाराममा समावेश गरेर मात्र पुग्दैन । अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गणना कसरी गर्ने, कस्तो अवस्थालाई कुन प्रकारको अपाङ्गता भन्ने र यसको पहिचान कसरी गर्ने भन्ने विषयको ज्ञान र सिप पनि गणकहरूमा हुनु एकदमै जरुरी छ । तसर्थ वि.सं. २०७८ सालमा हुन गइरहेको जनगणनालाई मध्यनजर गरी गणक र गणकहरूलाई तालिम दिने निकायहरूलाई लक्षित गरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गणनालाई सहजीकरण गर्न यो सन्दर्भ पुस्तिका तयार गरिएको हो ।

भाग एक

अपाङ्गताको परिचय र परिभाषा

१.१. अपाङ्गताको पहिचान कसरी गर्ने ?

जनगणना गर्नका लागि तयार गरिएको फाराममा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गणना गर्न राखिएका प्रश्नावलीहरू नेपाल सरकारले गरेको अपाङ्गताको परिभाषा र वर्गीकरणअनुसार राखिएका छन् । नेपाल सरकारले अपाङ्गताको परिभाषा र वर्गीकरण अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ मा गरेको छ । यसर्थ हरेक गणकले नेपाल सरकारले गरेको अपाङ्गताको उक्त परिभाषा र वर्गीकरणलाई राम्रोसँग बुझ्नु जरुरी छ ।

१.२. अपाङ्गताको परिभाषा

नेपाल सरकारले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७४ मा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिभाषा गरेको छ । जसअनुसार **"अपाङ्गता भएका व्यक्ति भन्नाले शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता, कार्यगत सीमितता वा विद्यमान अवरोधको कारण अन्य व्यक्तिसरह समान आधारमा पूर्ण र प्रभावकारी ढङ्गले सामाजिक जीवनमा सहभागी हुन बाधा भएका व्यक्ति सम्झनुपर्छ"** भनिएको छ ।

यस परिभाषाले अपाङ्गताको अवस्थामा रहेको व्यक्ति भनिनका लागि जम्मा तीनवटा मुख्य सर्तहरू अगाडि सारेको छ जसलाई गणकले राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ ।

क) **पहिलो सर्त :** व्यक्तिमा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी दीर्घकालीन अशक्तता हुनुपर्छ । अथवा कुनै न कुनै रूपमा शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक वा इन्द्रियसम्बन्धी अङ्ग वा प्रणालीहरूको बनावट र तिनले गर्ने काममा उल्लेख्य रूपमा सीमितता हुनुपर्छ र त्यो दीर्घकालीन प्रकृतिको हुनुपर्छ ।

ख) **दोस्रो सर्त :** उक्त व्यक्तिले आफ्नो वरिपरिको वातावरण, समाज, मानिस, संरचना, प्रणालीसँग अन्तरक्रिया गर्दा विभिन्न अवरोधहरूको सामना गर्नुपर्छ। जस्तै भौतिक संरचना, यातायात सेवा, सञ्चारप्रणाली आदि मैत्रीपूर्ण नभएको अवस्था।

ग) **तेस्रो सर्त :** उल्लेखित अवरोधहरूको कारण समाजमा अरू व्यक्तिहरूसरह समान रूपमा सक्रिय, मर्यादित जीवन बाँच्न कठिनाइ हुनु, सेवासुविधा नपाउनु, अधिकारहरूको उपयोग गर्न नपाउनु, अरूसरह पढ्न, लेख्न वा काम गर्ने अवसर नपाउनुआदि।

नेपाल सरकारले गरेको परिभाषाअनुसार माथिका तीनैवटा अवस्था भोगिरहेका व्यक्ति अपाङ्गता भएका व्यक्तिको परिभाषामा पर्छन्।

भाग दुई

अपाङ्गताको वर्गीकरण

नेपाल सरकारले अपाङ्गतालाई दुईवटा आधारमा वर्गीकरण गरेको छ-

क) प्रकृतिको आधारमा

ख) गम्भीरताको आधारमा

२.१. प्रकृतिको आधारमा अपाङ्गताको वर्गीकरण

प्रकृतिको आधारमा नेपाल सरकारले अपाङ्गतालाई जम्मा १० वटा मुख्य समूहमा वर्गीकरण गरेको छ । तर यो १० वटा समूहभित्र केही उपसमूहसमेत छन् । तर जनगणनाको फाराममा राखिएको अपाङ्गतासम्बन्धी प्रश्नावलीमा उपसमूहलाई समेत अलगअलग कोड दिएर जम्मा १२ प्रकारको अपाङ्गताको समूह राखिएको छ भने एउटा "अपाङ्गता नभएको" भन्ने विकल्प राखिएको छ । त्यसैले गणकहरूलाई सहज होस् भनेर यहाँ जनगणनाको फाराममा राखिएको क्रमअनुसार नै व्याख्या गर्ने प्रयास गरिएको छ । यस तालिकामा नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा पनि राखिएको छ भने त्यसको सरल व्याख्या पनि गरिएको छ ।

क्रम	अपाङ्गताको प्रकार	कोड	नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा	सरल व्याख्या
१	शारीरिक अपाङ्गता	१	स्नायु, मासंपेशी र जोर्नी तथा हड्डीको बनावट एवं सञ्चालनमा समस्या भएको कारणबाट कुनै व्यक्तिको अङ्गको सञ्चालन, प्रयोग र हिंडडुलमा समस्या (जस्तै: बाल पक्षघात (पोलियो), शारीरिक अङ्गविहीन, कुष्ठप्रभाव, मांसपेशी विचलन मस्कुलर	१. हातखुट्टा नचल्ने वा हात वा खुट्टाले काम नगर्ने । २. ढाड वा कम्मर नचल्ने, राम्रोसँग काम नगर्ने । ३. शरीरका अङ्गहरू चलाउन नसकिने अवस्था । ४. हातखुट्टा गुमाएको, औँलाहरू नचल्ने वा गुमाएको । ५. नसा, मांसपेशीहरूले काम नगर्ने, मेरुदण्डमा चोट लागेर शरीरका अङ्गहरूले काम नगर्ने ।

क्रम	अपाङ्गताको प्रकार	कोड	नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा	सरल व्याख्या
			डिस्ट्रोफी), जोर्नी र मेरुदण्डसम्बन्धी स्थायी समस्या, क्लबफिट पैताला फर्केको, रिकेट्स हड्डीसम्बन्धी समस्याका कारण उत्पन्न अशक्तता) तथा सोह्र वर्ष उमेर पुगेको व्यक्तिमा उमेरबमोजिम हुनुपर्ने औसत उचाइभन्दा ज्यादै कम उचाइ भएको व्यक्ति। होचापुड्काहरू पनि शारीरिक अपाङ्गता अन्तर्गत पर्दछन्।	६. उमेरअनुसार हुनुपर्ने उचाइ नभएको वा ३ फिटभन्दा कम उचाइ भएको व्यक्ति। ७. पैताला फर्किएको, हड्डीसम्बन्धी स्थायी समस्या भएर हिँडडुल गर्न वा अङ्ग चलाउन कठिनाइ। ८. कुष्ट प्रभावित भई हिँडडुल गर्न वा अङ्ग चलाउन कठिनाइ हुने ९. हिँडडुल गर्न विभिन्न खाले सहायक सामग्रीहरू प्रयोग गर्नुपर्ने । जस्तै वैशाखी, ह्विलचियर, क्यालिपर, वाकर, लट्ठी, विशेष प्रकारको जुत्ता, कृत्रिम अङ्गहरू आदि।
२	न्यून दृष्टियुक्त अपाङ्गता	२	औषधी, शल्यचिकित्सा, चस्मा वा लेन्सको प्रयोगबाट पनि बिस फिटको दूरीबाट हातको औँला छुट्याउन नसक्ने वा स्नेलेन चार्टको चौथो लाइनको अक्षर (६/१८) मा पढ्न नसक्ने।	१. आँखाले कम देख्ने। २. चीजबीजहरू एकदमै आँखाको नजिकै ल्याएर हेर्नुपर्ने। ३. पावरवाला चस्मा लगाउँदा पनि अक्षर पढ्न एकदमै आँखाको नजिकै लैजानुपर्ने। ४. ठूलाठूला अक्षरहरू मात्र पढ्न सक्ने वा एकदमै नजिकको ठूलो चीज मात्र चिन्न सक्ने ५. कुनै चीजबीज हेर्दा चीजबीज वा अक्षरहरूलाई ठूलो देखाउने सिसा (म्याग्निफाइङ ग्लास) प्रयोग गरेर मात्र देख्न सक्ने।

क्रम	अपाङ्गताको प्रकार	कोड	नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा	सरल व्याख्या
३	पूर्ण दृष्टिविहीन अपाङ्गता	३	औषधी, शल्यचिकित्सा, चस्मा वा लेन्सको प्रयोगबाट पनि दुवै आँखाले हातको औँला दस फिटको दूरीबाट छुट्याउन नसक्ने वा स्नेलेन चार्टको पहिलोलाइनको अक्षर(३/६०) मा पढ्न नसक्ने व्यक्ति। पूर्ण रूपमा उज्यालो वा अँध्यारो छुट्याउन नसक्ने व्यक्ति।	१. शल्यक्रिया गरेर, चस्मा लगाएर वा लेन्सको प्रयोग गरेर पनि वस्तु वा चीजबीजको रूप, रङ्ग, आकारप्रकार छुट्याउन नसक्ने। २. उज्यालो अँध्यारो छुट्याउन नसक्ने ३. आँखाले पूरै नदेख्ने, ४. अलिअलि उज्यालो वा अँध्यारोको अनुभूति गरे तापनि चीजबीजको रूप, रङ्ग, आकारप्रकार छुट्याउन नसक्ने।
४	बहिरा अपाङ्गता	४	असी डेसिबलभन्दा माथिको ध्वनि सुन्न नसक्ने वा सञ्चारका लागि साङ्केतिक भाषा प्रयोग गर्नुपर्ने व्यक्ति।	१. कानले कुनै पनि आवाज सुन्न नसक्ने २. ८० डेसिबलभन्दा माथिको आवाज पनि सुन्न नसक्ने। ३. कानमा सुन्ने यन्त्र लगाएर पनि सुन्न नसक्ने ४. जन्मजात नभएको, ठूलो भएपछि वा वयस्क भएपछि सुनाइसम्बन्धी समस्या भएर पूरै नसुन्ने भएको तर बोल्न सक्ने। ५. सञ्चार गर्न इसारा,सङ्केत वा साङ्केतिक भाषाको प्रयोग गर्नुपर्ने।

क्रम	अपाङ्गताको प्रकार	कोड	नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा	सरल व्याख्या
५	सुस्त श्रवण अपाङ्गता	५	सुन्नलाई श्रवणयन्त्र राख्नुपर्ने वा पैँसट्ठीदेखि असी डेसिबलसम्मको ध्वनि सुन्न सक्ने व्यक्ति ।	१. चर्को स्वरले बोल्दा वा नजिकमा गएर बोल्दा सुन्न सक्ने । २. कानमा सुन्ने यन्त्र लगाएर सुन्न सक्ने । ३. ६५ देखि ८० डेसिबलसम्मको ध्वनि सुन्न सक्ने । ४. कम सुन्ने तर बोल्न सक्ने ।
६	श्रवण दृष्टिविहीन अपाङ्गता	६	सुनाइसम्बन्धी र दृष्टिसम्बन्धी दुवै अपाङ्गता भएको वा दुईवटा इन्द्रियसम्बन्धी अपाङ्गताको संयुक्त अन्तरक्रिया रहेको व्यक्ति ।	१. एउटै व्यक्तिमा सुनाइसम्बन्धी पनि र दृष्टिसम्बन्धी पनि सीमितताहरू भएको । २. पूरै नसुन्ने, नबोल्ने वा नदेख्ने ३. कम सुन्ने र कम देख्ने ४. पूरै नसुन्ने र कम देख्ने ५. पूरै नदेख्ने र कम सुन्ने
७	स्वर बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता	७	स्वर र बोलाइसम्बन्धी अङ्गमा उत्पन्न कार्यगत सीमितताका कारण तथा बोल्दा स्वरको उतारचढावमा कठिनाइ, बोली स्पष्ट नहुने, बोल्दा शब्द वा अक्षर दोहोऱ्याउने व्यक्ति ।	१. स्वर वा बोलीमा समस्या भएको २. ओठ तालु फाटेर स्वर वा बोलाइमा कठिनाइ भएको ३. घाँटीको शल्यक्रिया गरी कृत्रिम स्वरयन्त्र प्रयोग गरेको ४. भकभकाएर बोल्ने

क्रम	अपाङ्गताको प्रकार	कोड	नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा	सरल व्याख्या
८	मानसिक वा मनोसामाजिक अपाङ्गता	८	मस्तिष्क र मानसिक अङ्गमा आएको समस्या तथा सचेतना, अभिमुखीकरण, स्फूर्ति, स्मरणशक्ति, भाषा, गणनाजस्ता बौद्धिक कार्यसम्पादनका सन्दर्भमा आउने समस्याको कारणले उमेर र परिस्थिति अनुसार व्यवहार गर्न समस्या हुने अवस्थाको व्यक्ति।	१. मस्तिष्क वा मानसिक अङ्ग वा प्रणालीमा आएको समस्या। २. विभिन्न सामाजिक कारणले हुने तनाव, खिन्नता, मानसिक दबाब बढ्दै जाँदा देखिने चरम मानसिक समस्या र अस्वाभाविक व्यवहारहरू
९	बौद्धिक अपाङ्गता	९	उमेरको वृद्धिसँगै बौद्धिक सचेतनाको विकास हुन नसकी बौद्धिक विकास नभएका कारणले उमेर वा वातावरणसापेक्ष क्रियाकलाप गर्न समस्या हुने अवस्थाको व्यक्ति। (जस्तैः डाउन सिन्ड्रोमसमेत)	१. उमेरजन्य व्यवहारहरू गर्न वा सिक्न कठिनाइ हुने २. उमेर वयस्क भए पनि व्यवहार सानो बच्चाको जस्तो हुने। ३. उमेरअनुसार सामान्यतया सिक्नुपर्ने दैनिक जीवनका कुराहरू सिक्न नसक्ने। ४. कुनै पनि कुरा सिकाउन वा बुझाउन एकदमै धेरै समय लाग्ने ५. सिकेको कुरा चाँडै बिर्सने ६. कुनैपनि कुराहरू एकदमै ढिलो सिक्ने

क्रम	अपाङ्गताको प्रकार	कोड	नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा	सरल व्याख्या
१०	अनुवंशीय रक्तस्राव (हेमोफेलिया) अपाङ्गता	१०	अनुवंशीय असरका कारण रगतमा हुने फ्याक्टर कम भई रगत जम्ने कार्यमा समस्या उत्पन्न हुन गई रक्तस्राव हुने शारीरिक अवस्थाको व्यक्ति।	१. रक्तसञ्चार प्रणालीसँग सम्बन्धित अवस्था। २. रगतमा रगत जम्न वा थामिन सहयोग गर्ने तत्त्वको अभाव भएको ३. कुनै पनि कारणले आन्तरिक वा बाह्य रक्तस्राव भयो भने रगत नथामिने। ४. रक्तस्राव रोक्न प्लाज्मा वा एन्टिहेमोफिलिक फ्याक्टर नै उपलब्ध गराउनुपर्ने। ५. सानोतिनो चोटपटक वा जोर्नीहरूमा परेको दबाबले पनि आन्तरिक वा बाह्य रक्तस्राव हुन सक्ने र भएपछि नथामिने।
११	अटिजम	११	जन्मजात नसा वा तन्तुको विकास र सोको कार्यमा आएको समस्या भएको व्यक्ति। (जस्तो: सञ्चार गर्न, सामान्य सामाजिक नियम बुझ्न र प्रयोग गर्न कठिनाइ हुने तथा उमेरको विकाससँगै सामान्य व्यवहार नदेखाउनु, अस्वाभाविक प्रतिक्रिया देखाउनु, एउटै क्रिया लगातार दोहोऱ्याइरहनु, अरूसँग घुलमिल नहुनु वा तीव्र प्रतिक्रिया गर्ने व्यक्ति।	१. आफ्नै धुनमा एक्लै बस्न रुचाउने, साथीभाइ बनाउन कठिनाइ हुने। २. कसैले बोलाएको सुने पनि सामान्यतया प्रतिक्रिया नदिने तर खासखास कुराहरूमा भने प्रतिक्रिया देखाउन पनि सक्छन्। ३. भाषाको प्रयोगमा कठिनाइ हुने र सञ्चार गर्नमा कठिनाइ हुने। ४. सामान्यतया आँखामा आँखा नजुधाउने, सामाजिक व्यवहारहरू सिक्न कठिनाइ हुने।

क्रम	अपाङ्गताको प्रकार	कोड	नेपाल सरकारले गरेको परिभाषा	सरल व्याख्या
				५. एउटै व्यवहार वा क्रियाकलाप लगातार दोहोऱ्याइरहने (जस्तै हात हल्लाइरहने, टाउको वा शरीर हल्लाइरहने) ६. कहिलेकाहीँ असाध्यै तीव्र प्रतिक्रियाहरू देखाउने ७. अमूर्त कुराहरू नबुझ्ने, चित्र, भिडियो, अभिनयबाट सिक्न सक्ने ८. कुनै विषयमा असाध्यै जान्ने तर कुनैमा असाध्यै कमजोर।
१२	बहुअपाङ्गता	१२	एउटै व्यक्तिमा माथि उल्लिखित दुई वा दुईभन्दा बढी प्रकारका अपाङ्गताको समस्या भएको व्यक्ति । (जस्तै: मस्तिष्क पक्षघात आदि)	१. एउटै व्यक्तिमा माथि उल्लेखित दुई वा दुईभन्दा बढी अपाङ्गताको अवस्था देखिएका। २. जस्तै कान सुन्न र हिँडडुल गर्न कठिनाइ हुने।
१३	अपाङ्गता नभएको	१३	माथि उल्लिखित कुनै पनि अवस्था नभएको	

भाग तीन

अपाङ्गता समावेशी तथ्याङ्क सङ्कलनसँग सम्बन्धित केहि विषेश कुराहरू

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समग्र समूहलाई जनगणनाको प्रयोजनका लागि अपाङ्गताको प्रकृतिअनुसार १३ समूहमा विभाजन गरीकोडिङ गरिएकोछ। यी १३ प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचान गरी सही विवरण सङ्कलन गर्नका लागि गणक तथा सुपरिवेक्षकमा जनगणनाका अन्य सम्पूर्ण आधारभूत ज्ञानका साथै अपाङ्गताको विषयमा देहायका विषयवस्तुहरूमा थपराम्रो जानकारी हुनुपर्दछ।

३.१. गणकले पूरा गर्नुपर्ने काम र दायित्व

सबैभन्दा पहिले परिवारभित्र अपाङ्गता भएका व्यक्ति भएको नभएको थाहा पाउनुपर्छ । यसका लागि गणकलेसिधै "तपाँइको परिवारमा कुनै सदस्यमा अपाङ्गता छ कि छैन?" भनेर सोध्ने भन्दा पनि सर्वसाधारणले सरल तरिकाले बुझ्नेखालका प्रश्नहरू सोध्न सकिन्छ जस्तैः

क) तपाईंको परिवारमा हिँडडुलमा कठिनाइ हुने वा कुनै सहायक सामग्री प्रयोग गरेर हिँड्नुपर्ने, पूरै सुन्न वा बोल्न नसक्ने वा श्रवणयन्त्र लगाएर मात्र सुन्न सक्ने वा एकदमै ठूलो स्वरले बोलेको वा ठूलो आवाज मात्र सुन्न सक्ने, कुराहरू बुझ्न वा सिक्नमा कठिनाइ हुने, पूरै नदेख्ने वा एकदमै कम देख्ने वा देख्न सुन्न दुवै नसक्ने, सिक्न वा सञ्चार गर्न कठिनाइ हुने, रक्तस्रावसम्बन्धी समस्या भएको लगायतका अवस्थामा रहनुभएका सदस्यहरू हुनुहुन्छ ? भनेर सोधेमा सही जबाफहरू आउने सम्भावना हुन्छ।

यसरी सोधिसकेपछि मात्र परिचयपत्र लिएको वा नलिएको जानकारी लिनुपर्छ । परिचयपत्र लिएको पाइएमा पहिचान गर्न केही सहज हुन्छ तर परिचयपत्र नलिएको व्यक्तिको हकमा थप विवरणहरू लिएर उपयुक्त कोडिङ गर्नुपर्छ ।

विवरण सङ्कलन गरिने परिवारमा सदस्यको अपाङ्गता प्रस्ट पहिचान भएको विवरण दिन नसकी अपाङ्गता पहिचान गर्नुपर्ने भएमा घरमूलीको सहमतिमा त्यस्तो व्यक्तिको अवलोकन गर्न वा कुराकानी गर्न वा अन्य कुनै सहयोग लिएर अपाङ्गता पहिचान गरी सहीविवरण सङ्कलन गर्नुपर्दछ ।यस्तो अवस्थामा स्थानीय अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाका प्रतिनिधिहरूले पनि सहयोग गर्न सक्छन् । यस दृष्टिकोणले जनगणनालाई गुणस्तरीय बनाउने, पूर्ण गणनाको सुनिश्चितता गर्ने लगायत सफल कार्यान्वयनमा गणकको अहम् भूमिका रहेकोछ ।

त्यसैले तलगणकले गणनापूर्व, गणनाको समयमा र गणनापश्चात् गर्नुपर्ने तयारी र कामहरू उल्लेख गरिएको छ जसले गणकलाई गणनामा सजिलो बनाउनेछ ।

३.२. गणनापूर्वका तयारी र काम

१. गणक तालिममा सहभागी हुँदा अन्य सबै तालिम तथा प्रशिक्षणसँगैअपागङ्ता समावेशी तालिममा पनि अनिवार्य रूपमा सहभागी भई प्रश्नावली, प्रश्नावलीमा सोधिएका प्रश्नको परिभाषा, गणनाविधि आदि विषयमा पूर्ण जानकारी प्राप्त गर्नुपर्दछ । स्पष्ट हुन नसकेका कुरा तत्कालै प्रशिक्षकलाई सोधेर स्पष्ट हुनुपर्दछ । सरकारले गरेको अपाङ्गताको परिभाषा र वर्गीकरणका साथै यसको व्याख्याको अध्ययन राम्रोसँग गर्नुपर्छ ।

२. गणना निर्देशिकामा उल्लेख गरिएका अपाङ्गतासम्बन्धी जानकारी र अपाङ्गता भएका व्यक्तिको गणना गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरूको अध्ययन गर्नुपर्छ । यसबाहेक यस सहजीकरण पुस्तिकालाई पनि राम्रोसँग अध्ययन गर्नुपर्छ ।

३. जनगणना कार्यालयबाट सुपरिवेक्षकले सङ्कलन गरेको घर तथा घरपरिवार सूची फाराम बुझ्ने र सुपरिवेक्षकबाट सबै घर तथा घरपरिवारको बारेमा

जानकारी लिनुपर्दछ, यसरी जानकारीहरू लिँदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू रहेका परिवारका बारेमा पनि छलफल र जानकारी लिनुदिनुपर्दछ । उक्त सूचीकरण फाराममा प्रत्येक घरमा घर क्रमसङ्ख्या र परिवार क्रमसङ्ख्यालगायतका विवरण भरिएको छ छैन यकिन गर्नुपर्दछ।

४. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूसँग अनुकूलता कायम गर्दै आफ्नो क्षेत्रमा गणना कहाँबाट सुरु गर्ने कहाँ टुङ्ग्याउने हो पहिला नै यकिन गर्नुपर्दछ, अन्यथा अलमलिन सकिन्छ।

५. जिल्ला वा स्थानीय तहमा यदि कुनै अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाले वा स्थानीय पालिकाले वा अन्य कुनै संस्थाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको विवरण सङ्कलन गरेको छ भने उक्त विवरणको सहयोग पनि लिन सकिन्छ।

३.३. गणनाको समयमा गर्नुपर्ने कार्य

गणकले गणनाको समयमा गर्नुपर्ने कामहरू

१. गणना क्षेत्रमा रहेका घर तथा घरपरिवारमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्ति नछुटून् भनेर साथै उनीहरूसँग कायम गर्नुपर्ने अनुकूलताको विषयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाका प्रतिनिधिसँग गणकले समन्वय गरेर काम गर्दा सजिलो हुन सक्छ।

२. गणकले प्रश्नावलीको विवरणहरू परिवारमूली वा परिवारको बारेमा वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको बारेमा राम्ररी उत्तर दिनसक्ने जिम्मेवार सदस्यसँग सोध्नुपर्दछ। कतिपय अवस्थामा अपाङ्गताको विषयमा थप जानकारी लिन स्वयम् अपाङ्गता भएको व्यक्तिसँग वा उसको बारेमा बढी बुझेको व्यक्तिसँग पनि छुट्टै सोध्नुपर्ने हुन सक्छ जसको बारेमा गणक सचेत रहनुपर्ने हुन सक्छ।

३. सोधिएका प्रश्नहरू जेजस्तो रूपमा छन् त्यही रूपमा सोध्नुपर्दछ । अपाङ्गताको हकमा कतिपय अवस्थामा फरक तरिकाले वा अप्रत्यक्ष प्रश्नहरू गरेर पनि सोध्नुपर्ने हुन सक्छ। तर फरक वा अप्रत्यक्ष तरिकाले प्रश्न सोध्दा पनि वास्तविक प्रश्नको आशयमा कुनै फरक नपर्नेगरी सोध्नुपर्छ।

३.४. गणक तथा सुपरिवेक्षकले अन्तर्वार्ता सञ्चालन गर्दा ध्यान दिनुपर्ने व्यावहारिक पक्षहरू

विवरण सङ्कलन गर्दा प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ताको आधारमा सङ्कलन गरिन्छ। गणकले प्रश्न गरेको आधारमा परिवारमूली वा परिवारको उपयुक्त उत्तरदाताले जबाफ दिने गर्दछन्। त्यसैले तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न जाँदा गणकहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिको मर्यादा, अवस्था र आत्मसम्मानलाई ख्याल गरीअपाङ्गतामैत्री शब्दहरू, व्यवहार, स्वभाव, भेषभूषा, आनीबानी साथै अरू व्यक्तिसँग गर्ने व्यवहारमा ध्यान दिनु आवश्यक छ। परिवारमूली वा उत्तर दिने व्यक्ति स्वयम् नै अपाङ्गता भएको व्यक्ति हुन सक्छ। यस्तो अवस्थामा प्रश्न सोध्दा केकस्ता उपयुक्त अनुकूलता अपनाउनुपर्ने हो सोबारेमा विचार पुर्‍याउनुपर्छ। जस्तै यदि घरमूली सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता भएका व्यक्ति परे र उपयुक्त उत्तरदाता उनी नै हुन् भने गणकले उक्त व्यक्तिसँग कुरा गर्न अर्को दोभासेको सहयोग लिनुपर्ने हुन सक्छ। अपर्झट घरमा जनगणनाका लागि पुग्दा दोभासे नहुन सक्छ वा उक्त व्यक्तिले दोभासेको व्यवस्था गर्न केही समय लाग्न सक्छ। त्यसैले यस्ता अनुकूलताहरू सुनिश्चित गरेर मात्र गणना गर्ने विषयमा गणक सकारात्मक हुनुपर्छ।

यसैगरी केही अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा स्वर तथा बोलाइको समस्या हुन सक्छ। उनीहरू भकभकाएर बोल्ने, बिस्तारै बोल्ने, अस्पष्ट बोल्ने आदि हुन सक्छ। यस्तो अवस्थामा गणकमा धैर्य चाहिन्छ। गणकले धैर्यपूर्वक सुन्नुपर्छ र नबुझेको ठाउँमा सम्मानपूर्वक आफूले नबुझेको कुरा बताएर दोहोर्‍याएर भन्न लगाउने वा धेरै गाह्रो हुँदा निजको सहमतिमा निजको कुरा राम्रोसँग बुझ्न सक्ने अरू कसैको सहयोग पनि लिन सकिन्छ।

३.५. गणक तथा सुपरभाइजरले पालना गर्नुपर्ने अपाङ्गतामैत्री आचरणहरू

१. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पनि अन्य व्यक्तिहरू जस्तै गरी सम्मानपूर्वक व्यवहार गर्नुहोस्।

२. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा कुनै न कुनै किसिमको शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक,इन्द्रियजन्य वा अन्य कुनै सीमितता हुन्छ । त्यस्तो सीमितताको ख्याल गरी अनुकूल हुने गरी व्यवहार गर्नुहोस् र शब्दहरू प्रयोग गर्दा सम्मानजनक शब्दहरूमा ध्यान दिनुहोस् ।

३. सामान्यतया शारीरिक अपाङ्गता, दृष्टिविहीन, न्यूनदृष्टियुक्त, स्वरबोलाइ, हेमोफिलिया भएका व्यक्तिहरूसँग अपाङ्गता नभएका व्यक्तिहरूसरह कुराकानी गरेर विवरण लिन सकिन्छ ।

४. तर सुनाइसम्बन्धी अपाङ्गता, सुस्तश्रवण, श्रवणदृष्टिविहीन, मानसिक वा मनोसामाजीक अपाङ्गता, बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम, बहुअपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भने दोभासे, अभिभावक, संरक्षक, हेरचाहकर्ता वा पढाउने शिक्षकको पनि सहयोग लिनुपर्ने हुन सक्छ । तसर्थ अपाङ्गताको प्रकृति र गम्भीरताको अवस्था हेरी उपयुक्त अनुकूलता सुनिश्चित गर्ने सम्भव प्रयत्नहरू गर्नुपर्छ ।

५. कतिपय अभिभावक वा संरक्षकहरूले आफ्नो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू परिवारमा भएको अपाङ्गता भएका व्यक्तिको विवरण भन्न नचाहने, लुकाउने वा बताउन सहज नमान्ने अवस्था पनि सिर्जना हुन सक्छ । यस्तो अवस्थामा गोपनीयताको विषयमा गणकले राम्रोसँग बताउने र जनगणनामा विवरण दिंदा यसले पुऱ्याउने फाइदाको बारेमा विवरण नदिंदा हुने घाटाको विषयमा पनि केही बताउँदा सहयोग पुऱ्याउन सक्छ ।

६. कुनै घरमा जानुपूर्व त्यस घरमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू भएनभएको सामान्य जानकारी लिएर जान सकेमा सहीविवरण लिन सहयोग हुन सक्दछ । यसखाले प्रयासका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिका संस्थाका प्रतिनिधि वा अपाङ्गता अधिकारकर्मी वा यदि पालिकाले विवरण सङ्कलन गरेको भए उक्त विवरणको सहयोग लिन सकिन्छ ।

भाग चार

विविध

सुपरभाइजरर गणकले सामना गर्नुपर्ने सम्भावित चुनौती र समाधानका उपायहरू

- अपाङ्गतामा विविधता रहेको हुन्छ । एकै घरमा फरकफरक प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू पनि हुन सक्छन् । फरक घरमा फरक प्रकारका व्यक्तिहरू पाउनु स्वाभाविक हुने नै भयो । कतिपय अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा झट्ट हेर्दा अपाङ्गता नदेखिने पनि हुन्छन् जस्तै बौद्धिक अपाङ्गता, अटिजम, स्वर बोलाइसम्बन्धी अपाङ्गता । यस्तो अवस्थामा गणकले हरेक अपाङ्गतालाई कसरी पहिचान गर्ने भन्ने विषयको जानकारी सँगै राख्नुपर्छ र अभिभावकसँग थप कुराकानी गरेर वा व्यक्तिको व्यवहारलाई आफूसँग भएको जानकारीसँग तुलना गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- बहिरा तथा सुस्तश्रवणलाई पनि देखेको मात्र आधारमा पहिचान हुँदैन । जस्तै पूरै सुन्न नसक्ने वा पूरै बोल्न नसक्ने "बहिरा" अन्तर्गत पर्छन् भने ठूलो स्वर सुन्न सक्ने वा श्रवणयन्त्र लगाएर सुन्न सक्ने चाहिँ "सुस्तश्रवण" अन्तर्गत पर्छन् । यस्तै कोहीकोही लामो समयसम्म सुनेको बोलेको व्यक्ति कुनै कारणवशपूरै सुन्न नसक्ने भयो भने पनि ऊ बोल्नचाहिँ सक्ने हुन सक्छ । यसरी पूरै सुन्न नसक्ने तर बोल्न सक्ने व्यक्ति पनि "बहिरा" अन्तर्गत नै पर्छन् ।
- घरमूलीले आफ्नो परिवारका सदस्यको अपाङ्गता भन्न नचाहने प्रवृत्ति कायमै छ । कतिपय बौद्धिक अपाङ्गता, मनोसामाजिक अपाङ्गता तथा अटिजम जस्तालाई त घरमा कोही नया मानिस आउने थाहा भएमा वा देखेमा लुकाउने प्रवृत्ति नै छ । यस्तो अवस्थामा गणकले चलाखीपूर्वक अप्रत्यक्ष तरिकाले प्रश्नहरू सोधेर र सबैको विवरण किन दिनु जरुरी छ भन्ने विषयमा बुझाएर विवरण लिने प्रयास गर्नुपर्छ ।

- बौद्धिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू असामान्य रूपमा धेरै बोल्ने वा बोल्दै नबोल्ने पनि हुन सक्दछन् ।
- कहिलेकाहीँ बौद्धिक अपाङ्गता र मनोसामाजिक अपाङ्गता एकैखाले हो कि जस्तो पनि लाग्ने र अन्योल हुने पनि हुन्छ । तर यो एकैखाले होइन । बौद्धिक अपाङ्गता सामान्यतया उमेरअनुसार सिकाइमा हुने ढिलोपन वा सुस्तता हो जुन जन्मजात हुन्छ । तर मनोसामाजिक अपाङ्गता भनेको व्यक्तिलाई विभिन्न कारणले कसैलाई कुनैपनि बेला हुन्छ । जस्तै चिन्ता, तनाव र डिप्रेसनको कारणले मानिस भिन्न स्वास्थ्य अवस्थामा रहनु र फरक व्यवहारहरू देखाउनु ।

हरेक प्रकारका अपाङ्गतासँग सम्बन्धित केही चित्रहरु

शारीरिक अपाङ्गता (कोड १)

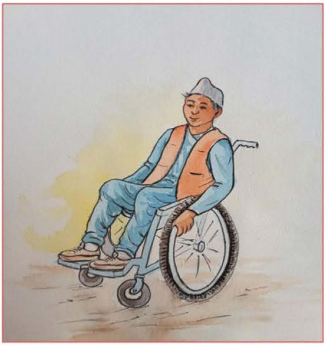

न्युनदृष्टियुक्त (कोड २)

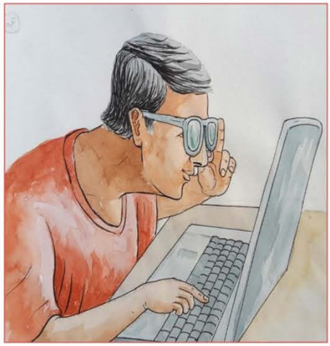

पूर्णदृष्टिविहीन अपाङ्गता (कोड ३)

बहिरा अपाङ्गता (कोड ४)

सुस्त श्रवण अपाङ्गता (कोड ५)

श्रवणदृष्टिविहीन अपाङ्गता (कोड ६)

हरेक प्रकारका अपाङ्गतासँग सम्बन्धित केही चित्रहरु

स्वर बोलाइ अपाङ्गता (कोड ७)

मनोसामाजिक अपाङ्गता (कोड ८)

बौद्धिक अपाङ्गता (कोड ९)

हेमोफिलिया अपाङ्गता (कोड १०)

अटिजम अपाङ्गता (कोड ११)

बहु अपाङ्गता (कोड १२)